

"והיה אחד רעב ביותר": דין במשפט, בעוני ובעריכת-דין קהילתית

מיכל תגר

המאמר מציג סיפור עממי עברי מימי הביניים, שבמרכזו הליך משפטי בו מפורש חוזה הלוואה בין "רעב ביותר" לבין מי שהלווה לו ביצה. בסיפור זה, שלמה המלך, המתפקד כעורך-דין קהילתי, הפך פסק דין שתוצאתו עוול שנגרם לאדם פרטי. אף שלא יצר תקדים משפטי, הסיפור מדגים מעין תקדים חברתי-מעמדי: הוא מתאר את ניצחונם של "הרעבים ביותר" במערכת שבה סיכוייו של ניצחון כזה הם אפסיים, וזאת בעזרת כלים פנים-מערכתיים של רטוריקה, שכל ישר ועריכת-דין קהילתית. בעזרת הסיפור ובליוי דילמות ומקרים מהעבודה ב"קו לעובד", המאמר מנסה לבחון כיצד יכול עורך-דין קהילתי בן ימינו ללמוד מבעיה משפטית-חברתית שהעסיקה אוכלוסיות מוחלשות בימי הביניים, מאופן הטיפול בה בבית המשפט ומחוצה לו, ומאופן יישובה בסוף הסיפור.

מבוא

מאמר זה נסב סביב סיפור עממי מימי הביניים שמרכזו שאלת פרשנותו הראויה של חוזה הלוואה. על פי החוזה ילווה אחד הצדדים לחברו – שהיה "רעב ביותר" – ביצה אחת, ובהגיע מועד הפירעון ישיב לו הלווה ביצה, בתוספת כל הרווח שניתן היה להפיק מביצה אחת בתקופה שעברה מאז ההשאלה ועד לפירעון. גובה הריבית ההיפותטית הזו היא השאלה המשפטית שבמוקד הסיפור. אלווה שאלה זו – החל בהיווצרות החוזה בין הצדדים, עובר במחלוקת על פרשנותו של החוזה ועד לפתרון המשפטי הסופי – בעזרת מקרים שבהם נתקלתי כעורכת-דין ב"קו לעובד". אנסה להבין מה יכול עורך-דין קהילתי בן ימינו ללמוד מבעיה משפטית-חברתית שהעסיקה אוכלוסיות מוחלשות בימי הביניים, מאופן הטיפול בה בבית המשפט, ומאמצעי השינוי החברתי העולים מאופן יישובה בסוף הסיפור.

בטרם נפנה לסיפור ולבחניתו כדאי להקדים כמה מילים על הסוגה (ז'אנר) שאליה הוא משתייך. הסיפור העממי הוא סוגה הנמצאת בתווך שבין ספרות לבין סוציולוגיה. מדובר בטקסט שנמסר על-פה, מאדם לאדם, מקבוצה לקבוצה, מדור לדור. לסיפור העממי אין מחבר מוגדר: החברה היא זו שיוצרת אותו והיא זו שמשמרת אותו. הסיפור העממי יעבור בעל פה מדור לדור במשך תקופה ארוכה עד שיטרח מישהו להעלותו על הכתב, ויספרו אותו – ואף יחיו אותו מחדש – כל עוד הנושאים שבהם הוא נוגע מטרידים ומעסיקים את החברה שבה הוא מסופר.¹ בהולדתו המחודשת יכול הטקסט העממי לשמור רק על שלד עלילתי מינימלי ולשנות את מסריו הגלויים והסמויים מן

הקצה אל הקצה. בכל פעם שהסיפור מסופר על-פה נעשה בו שינוי כלשהו, ועם הזמן והשינויים, ההתרחשויות וההתפתחויות בחברה שבה מסופר הסיפור, הוא פושט ולובש צורות, טעמים ומסרים. אין טקסט גמיש יותר מהסיפור העממי ואין טקסט "קבוצתי" יותר ממנו.

הספרות העממית ידועה גם כזירה שבה מושמעים קולות אלטרנטיביים, הממוקמים בשוליים של יחסי הכוחות החברתיים מבחינה מגדרית, מעמדית, דתית וכיוצא באלה. שדה הספרות העממית מאפשר לקולות אלה לצוף אל פני השטח ולבטא מסרים, דילמות, מאוויים ותשוקות שאינם יכולים לבוא לידי ביטוי במישורים ה"רשמיים" של החברה.² קל אפוא להבין מדוע סיפורים עממיים לא מעטים – בדומה לסיפור שיידון כאן – נושאים מסר של שינוי חברתי.

הסיפור שיובא להלן הוא דוגמה מרתקת לסיפור עממי המביא ביקורת חברתית-מעמדית, המופנית הן כלפי הפערים החברתיים והן כלפי אופיים של ההליך המשפטי ושל בית המשפט. בדומה לגישות ביקורתיות עכשוויות, גם בסיפור זה ההליך המשפטי הוא כלי המשמר ואף מעצים את הפערים המעמדיים. שלמה המלך, המופיע במרבית הסיפורים העממיים כשופט, פועל בסיפור זה כמעין עורך-דין קהילתי, ומניע שינוי חברתי באמצעות כלים משפטיים תוך שהוא גורם למערכת המשפטית לפעול – בניגוד לנטייתה – להקטנת הפערים החברתיים ולחלוקת עושר צודקת.

אתחיל אם כן לפסוע הלוך ושוב בין נתיביו של סיפור עממי, שסופר כפי הנראה בין המאה השלוש עשרה למאה השש עשרה בארצות אשכנז,³ לבין פרקטיקה של עריכת-דין לשינוי חברתי במאה העשרים ואחת, שגם היא מנסה למנוע מההליך המשפטי לשמש כלי להעברת עושר לידי החזקים בחברה. מעבר זה בין התקופות הוא מאולץ פחות מכפי שנראה במבט ראשון, שכן הוא עשוי להשתלב בענף המחקר המכונה "ספרות לצד משפט". ענף מחקרי זה משלב את התרומה של היצירה הספרותית להעברה מורכבת, כוללת או סיבובית של המציאות – בפרשנות המשפט, בהבנתו ובניתוח חלקו בעולם ובחברה. "דע לך שהכל מקיף את הכל וסובב את הכל ואין בין סובב ומסובב אלא הסיבה הראשונה", כתב ש"י עגנון בסיפור "בחנותו של מר לובלין". פרוץ שולמית אלמוג התייחסה לדברים אלה וציינה כי באמצעות הספרות, ולצדה, המשפט מקלף מעליו את עורו הברור, בעל הגבולות החדים, ונהפך לפרי של פעילות אנושית מורכבת ומשתנה, כתוצר של מגוון גדול ורצוף של תהליכים חברתיים.⁴ אני אוסיף כי הזיקה ההדדית בין המשפט לבין הספרות מקבלת נופך נוסף שעה שמדובר בטקסט עממי, שכן בהיותו טקסט גמיש, הנוצר ומשתנה על ידי הקבוצה שבה הוא מסופר, הוא מהווה ביטוי מיוחד במינו לתהליכים חברתיים, לפעילות אנושית משתנה ולמציאות שבה אכן "הכל מקיף את הכל".

לא אכחיש כי בהצגתו של סיפור עממי מימי הביניים, הנושא מסר אופטימי בדבר כוחה האפשרי של העבודה המשפטית בשדה השינוי החברתי, ביקשתי למתוח חוט של רצף ושל המשכיות בעבודתנו שלנו, עורכי-הדין הפועלים לתיקון חברתי. בטרם אתייחס לשאלה האם ניתן להתבסס ממסר זה ועד כמה ניתן להתבסס ממנו, אביא את הסיפור כלשונו.

הסיפור

"מעשה שהיה בעבדי דוד המלך, שהיו יושבין בסעודה והיו אוכלין שם ביצים. והיה אחד רעב ביותר ואכל חלקו הניתן לו קודם חבריו. והיה מתבייש מפני שאין לפניו כלום; אמר לחברו היושב אצלו: הלויני ביצה אחת. אמר לו: לא אלוה עד שתדור לי בפני עדים, שתיתן לי אותה וכל הרווח שיוכל אדם להרוויח מביצה אחת

עד אותו זמן שאשאלה ממך. אמר לו: הן. ונתנה לו בפני עדים. אחר זמן מרובה בא ושאלה ממנו. אמר לו: אין לך עלי אלא ביצה אחת.

הלכו לפני דוד המלך ומצאו שלמה יושב פתח השער, שכן היה מנהגו של שלמה שהיה יושב פתח שער המלך וכל מי שבא לידון לפני המלך היה שואלו: מה טיבך אצל המלך? אמר לו כך וכך היה מעשה ביני לבין פלוני. וכשבא זה שלוח הביצה מחברו, אמר לו שלמה: מה טיבך אצל המלך? אמר לו כך וכך היה מעשה. אמר לו, לך לפני המלך, וכשתחזור תספר לי מה שיאמר לך המלך. נכנסו לפני דוד המלך. הביא התובע עדים שכן היה התנאי ביניהם, לשלם לו הרווח שיכול אדם לעשות מביצה אחת מאותו זמן עד עכשיו. אמר לו דוד המלך: לך ושלם לו. אמר לו: איני יודע כמה. נתנו החשבון לפני המלך: בשנה אחת אפרוח אחד, בשנה שניה אותו אפרוח יכול להוליד עד שמונה עשר אפרוחים, בשנה שלישית אלו שמונה עשר אפרוחים מביא כל אחד ואחד שמונה עשר אפרוחים, וכך בשנה רביעית, עד שעלה החשבון לממון גדול. מייד יצא זה בפחי נפש.

פגע בו שלמה ואמר לו: מה אמר לך המלך? אמר לו: כך חייבני המלך ועולה לחשבון גדול. אמר לו: שמע בקולי ואני איעצך עצה טובה. אמר לו: לחיים! אמר לו שלמה: לך וקנה לך פולים ותבשלם; וביום פלוני רוצה המלך לעמוד במקום פלוני, ותעמוד לו על הדרך ובכל שעה גדודי המלך עוברים לפניך, תזרע הפולים על שדה חרושה שעל הדרך. וכל מי שישאל אותך: מה אתה זורע? אמור לו: פולים מבושלים אני זורע. ואם יאמרו לך: מי ראה מעולם פולים מבושלים נזרעים? אמר לו: ומי ראה מעולם ביצה מבושלת שיוצא ממנה אפרוח?

וכן היה אומר לכל גדוד וגדוד עד שבא הדבר לפני המלך. כיון ששמע המלך כן, אמר לו: ומי לימדך דבר זה? אמר לו: אני בעצמי. אמר לו דוד: יד שלמה היתה עמך בדבר הזה. אמר לו: בחייך אדוני המלך הוא ציווני לעשות הדבר הזה ומראש ועד סוף. שלח המלך אחרי שלמה. אמר לו המלך: מה תאמר בדבר הזה? אמר לו שלמה: היאך הוא חייב בדבר שלא בא לעולם? אותה ביצה מבושלת היתה ולא היתה ראויה לאפרוח! אמר לו: ילך ויפרע ביצה אחת!

ועל זאת נאמר: לשלמה — אלהים משפטיך למלך תן וצדקתך לבן מלך.⁵

הרקע החברתי-מעמדי של הסיפור

הרקע החברתי-מעמדי של הסיפור עשוי להירמז כבר במשפט הראשון, עם זיהויה של הקבוצה כ"עבדים". רוצה הייתי לשער כי השימוש דווקא בביטוי זה אינו מקרי, ומשמש מעין רמז מטרים לגישתו המעמדית של הסיפור.⁶ אף כי אין מדובר בעבדים במובנה הרגיל של המילה, הרי שהשימוש המילולי בה, כמו גם הקשרה, מרמזים כי הקבוצה שבתוכה ישב אותו "רעב ביותר" היא קבוצה נחותה חברתית וכלכלית. ניתן ללמוד על כך גם מסוג האוכל שאכלו בני הקבוצה באותה סעודה: ביצים הן מאכל פשוט ובסיסי, אז כמו היום. גם כמות האוכל שניתנה לבני הקבוצה הזו הייתה מעטה מאוד, כך נראה, מאחר שלא השביעה את רעבונם.⁷

במוקד העלילה של הסיפור עומד אותו אדם "רעב ביותר". אפיון זה של הדמות המרכזית בסיפור משקף את נקודת המבט המעמדית באופן מובהק ויוצא דופן. אף כי לא קשה למצוא בסיפורים עממיים אפיוני דמות בהתאם לקבוצה חברתית (כגון תלמיד חכם), ואף בהתאם למצב

גוסטאב דורה, שלמה המלך, 1866.

כלכלי (עני או עשיר), נדמה שאפיון הדמות כ"רעב ביותר" הוא תיאור חריף וביקורתי על מצבה הכלכלי ומעמדה החברתי הנמוך של הדמות, שכן היא יורדת לפרטיו הפיזיים של העוני באמצעות תיאור מוחשי שלו. אם לא די בכך, המספר מעצים את ההיבט החברתי בציינו כי אותו אחד רעב ביותר התבייש בדלותו ובעוניו. כאן אסתכן בהכללה נוספת על אודות הסיפור העממי, ואציין כי לא קל למצוא רגשות מורכבים כגון בושה בסיפורים עממיים: הסיפור העממי נוטה מטבעו לעיצוב "מריונטי" וסכמטי של דמויות, והן לרוב נטולות מורכבות פסיכולוגית.⁸ הבושה המתוארת בסיפור מבקשת לעורר אמפתיה כלפי הגיבור העני והרעב, ומלמדת על נטייתו של המספר לייצג, להזדהות ולדבר בשמן של השכבות החלשות בחברה.

החווה ותנאיו

קל להתרשם – ולו בקריאה שטחית – מן האופן שבו מתואר רגע החתימה על החווה בין "הרעב ביותר" לבין מלווה הביצה. רצונו של המספר להעניק צביון משפטי תקף לחווה ההלוואה זועק לשמיים, ואינו שכיח כלל ועיקר בסוגה זו שאמורה, בבסיסה, להיות תמציתית ומעניינת בכל שלב ושלב בה, שלולא כן יאבד המספר חיש קל את הקשב של קהל שומעיו. מלים כגון "רווח", "הלוואה" ו"עדים", כמו גם תיאור מדויק של מעמד חתימת חווה – כל אלה הם מתכון כמעט ודאי לאבדן הקשב של הדיוטות, כפי שרבים מאיתנו אולי נוכחו לגלות בשלבים כאלה ואחרים של חייהם המקצועיים או החברתיים.

התיאור המדויק, הלא אופייני הזה, מלמד על דבר אחד ברור: המספר אינו מוכן לוותר על המסר החד-משמעי בדבר תקפותו המשפטית של החווה, גם במחיר הקשה מנשוא – האבדן של קהל המאזינים. לכן מתוארת בקפידה אבן היסוד המשפטיות להשתכללותו של חווה, הלא היא גמירות הדעת בדבר הכוונה ליצור יחסים משפטיים, דהיינו: האם "בנסיבות כגון אלה היה אדם סביר לומד מן ההצעה שהופנתה אליו על כוונה ליצור יחסים משפטיים". מהאופן שבו מתואר מעמד החתימה על החווה בסיפור – נדר בפני עדים וריבית גבוהה על ההלוואה – לא יכול להיות כל ספק בדבר קיומה של גמירות דעת. הסכמתו של הרעב לחווה ההלוואה מובהרת בחדות, וגם לכך חשיבות רבה: לולא מובהר היה כי הרעב הסכים לחווה עלול היה מרכז הכובד של המסר להיות מוסט לשאלה אם נחתם חווה בר-תוקף (שהרי הלוואת ביצה אינה נושא העומד במרכזם של חוזים רבים). המספר אינו מעוניין בכך, ולכן הוא מדויק משפטית ומפרט את נסיבות החתימה על החווה, במטרה להבהיר לכל מאזיניו כי החווה שנחתם הוא בעל תוקף משפטי מובהק וחד-משמעי. חשוב גם לשים לב לכך שחווה ההלוואה נוצר לפי בקשתו של הרעב, ולא בשל פנייתו של המלווה. בקשה זו – "הלוויני ביצה אחת" – אינה נוסח שגרתי לבקשה לקבל ביצה למאכל, אלא בקשה שבפירוש אפשר לראות בה "בקשה חוזית". נראה כי ניסוח זה מכוון למנוע פרשנויות שיטענו לפגמים בחווה – למשל: עושק – הפוגעים בתקפותו המשפטית.

אם כן, נקודת המוצא של הסיפור היא כי כל מה שיתרחש מרגע חתימת החווה יתרחש בחסות המשפט ובמסגרתו. נקודת מוצא זו חשובה שעה שחצי הביקורת מופנים כלפי המשפט וכלפי אפשרותו ליצור (ובהמשך גם לעגן ולקבע) עוול ואי-צדק, ולהגדיל פערים חברתיים ומעמדיים. יצירתו של חווה תקף משפטית, המיועד לקבע ולעגן מצב דברים לא צודק, תהיה הגשר שבאמצעותו אבקש לעבור לדרון בתחום שבו אני עוסקת – זכויות עובדים. סיפורו של עידן, שפנה בחודש מרס 2008 לקבלת הקהל של "קו לעובד", מקביל במידת מה לסיפורו של האחד "הרעב ביותר". הוא ביקש להתקבל לעבודה – קרי: לירות חווה – בחברה בשם "ל.מ. שירותים", חברת קבלן המספקת שירותים לבדיקת מטענים לרשות שדות התעופה (רש"ת). בעת שפנה לחברה היה עידן צעיר נטול עבודה, בלא ניסיון ממשי בשוק העבודה ובלא כישורים אמיתיים להציע. במשקפיים בני ימינו ניתן לראות בו "רעב": רעב לעבודה קבועה, רעב למשכורת חודשית מסודרת, רעב לעיסוק, רעב להיכנס לשוק העבודה ולצבור ניסיון וכישורים.

אולם, בדומה לרעב מימי הביניים, מרגע שהגיעה פנייתו להתקשרות לפתחה של החברה – היא הצד החזק בסיפור בן-ימינו – ניטלה מעידן השליטה במצב. כאשר פנה אליה בבקשת עבודה נחפזה החברה, כמו מלווה הביצה, לקשור עם עידן חווה בעל השלכות כספיות עתידיות מהותיות. בחווה שעליו נדרש עידן לחתום נכללו התנאים הבאים:

(א) הפסיק העובד את עבודתו בחברה טרם תום תקופת ההעסקה המינימליים (כך במקור – מ' ת' בת שנה אחת... מכל סיבה שהיא, ישלם לחברה סך 600 ₪ לכל חודש אשר נותר להשלמת תקופת ההעסקה.

(ב) מובהר בזאת לעובד כי לצורך הכשרתו... משקיעה החברה משאבים ניכרים... העובד מתחייב בזאת שבמידה ויחדל מביצוע עבודתו מכל סיבה שהיא, בין אם התפטר ובין אם פוטר, בטרם תחלוף תקופת העסקה המינימאלית ישפה ו/או יפצה העובד את החברה בסכום השקעתה... הצדדים מסכימים כי הסך 3,000 ₪ ייחשב פיצוי קבוע, מוסכם ומוערך מראש".

עידן חתם על החוזה, כמו אותו רעב מימי הביניים, כי נזקק לעבודה. אולי לא הבין מה יהיו ההשלכות העתידיות של החוזה שעליו חתם; אולי הבין בקירוב את פוטנציאל הפגיעה בו אולם חשב ש"דברים יסתדרו". אכן, פעמים רבות ניתן לשמוע מפיהם של עובדים כי חשבו שהכול יסתדר; שכך הבינו, שכך רצו להבין, שהצד השני נתן להם להבין שהחוזה הוא בעצם רק מלל ארוך ומייגע שאיש לא באמת עומד על התניות בו. אולי קיווה עידן כי עבודתו תימשך יותר משנה, כי יצליח בה, כי יהיה מרוצה ממנה, כי יישאר בה שנים. משתיקתו של המספר מימי הביניים עולה ההרגשה כי גם הרעב עשוי היה להבין – ואפילו בתחושה – את פוטנציאל הנזק, את האפשרות שהיה בעתיד קרבן לעושק, ואת הסכנה כי החוזה שעליו הוא חותם הוא שביא לכך.

מכל מקום, דברים לא הסתדרו כפי שכנראה קיווה עידן בתחילת עבודתו. הוא עבד במשך ארבעה חודשים, ראה כי העבודה ארוכה ומייגעת וכי השכר תמורת עבודה בשעות נוספות ארוכות, בשבתות ובחגים, אינה תואמת את האמור בחוק. על הקורס בן השבועיים שבו הוכשר במשך 12 שעות ביום שולם לו שכר של 1,500 ש"ח בלבד; נוסף על כך החברה לא הפרישה הפרשות פנסיוניות כפי שהתחייבה בחוזה. כעבור כ-10 חודשי עבודה החליט עידן להתפטר ולמצוא עבודה בתנאים טובים יותר, אצל מעסיק הוגן יותר. על עבודתו בחודש האחרון במשך חמישה ימים בשבוע, במשרה מלאה, שולם לו שכר של 179 ש"ח בלבד, לאחר שנוכו משכרו אלפי שקלים בגין ה"קנסות" ו"הפיצוי המוסכם" שהוגדרו מראש בחוזה.

כמו בסיפורו של הרעב, גם במקרה של עידן משתקף בבירור הרצון והניסיון לעגן בחוזה את העברת הכסף מהחלש לחזק ולהעניק לה תקפות משפטית. אין מדובר במעסיק שאינו משלם שכר סתם כך; מעסיקים כאלה קיימים למרבה הצער למכביר, אולם הם אינם מנסים שלא לשלם שכר באצטלה משפטית. מעסיקו של עידן לא שילם לו את שכרו תחת כנפיו של החוזה המשפטי, שדאג מבעוד מועד לכך שעידן יוותר בלא שכרו האחרון אם הקשר בינו לבין החברה יסתיים מכל סיבה שהיא. החוזה המשפטי היה גם זה שאפשר למלווה הביצה לתבוע הון עתק מהרעב שקיבל את הביצה זמן רב קודם לכן.

כמו הרעב בסיפור, בהגיע המועד למימוש התניות שנוסחו – כלומר: עם התפטרותו – ניסה עידן לבטל את רוע הגזירה, להשתחרר מהחוזה שעליו חתם ולקבל את שכר העבודה האחרון. הרעב אומר לנוושהו "אין לך עלי לא ביצה אחת", ואילו עידן הסביר באמצעותנו למעסיק, ובסופו של דבר גם הצליח, כי התניות שעליהן הוחתם אינן חוקיות שכן כל מטרתן היא כבילתו למקום העבודה בשכר נמוך, תוך הפרת זכויות סדרתית.⁹

המקרה של עידן הוא המחשה בת-זמננו לאופן שבו חוזה משפטי בר-תוקף, שנכרת בלי פגמים ברצון, יוצר, מבסס ומקיים תוצאות המנוגדות לתחושת הצדק ולשכל הישר – תוצאות שבאופן אינטואיטיבי נצפה מהמשפט למנוע, לא לקבע. כפי שנמשיך ונגלה, במקרים המערבים אוכלוסיות

מוחלשות ו"רעבות", גם מערכת המשפט המפרשת את החוזה עשויה בתורה לתרום לעיגון ולביסוס התוצאות הלא צודקות, כאז גם היום.

ייצוג עצמי בהליך המשפטי

כיצד מתואר ההליך המשפטי דרך משקפיו של האחד "הרעב ביותר"? הסיפור העממי, המאופיין כאמור בתמציתיות מרבית, מתאר בפירוט ממשי את אופן חישוב החוב של הרעב לנושהו. הפירוט נועד לתת לחישוב ולהחלטה שבאה בעקבותיו אצטלה של סמכותיות, מומחיות ומקצועיות. גם בתיאור אופן החישוב האריך המספר יותר מהמקובל בסיפור עממי והכביר פרטים מייגעים לכאורה. מן הסתם, גם הפעם מדובר בציון דרך בסיפור, בנקודת מתח שאותה ביטא המספר במלל ובפירוט. שני מוקדי המתח מצביעים אפוא על מושאי הביקורת בסיפור הזה: החוזה המשפטי, שבו עסקנו לעיל, וההליך המשפטי שבו הוא מפורש.

למעשה, המסר הביקורתי שבסיפור העממי מזכיר את הביקורת שהשמיע זרם הריאליזם במשפט על ההליך המשפטי, 400 שנה (לפחות) מאוחר יותר. בקצירת האומר, הנמנים בזרם זה קראו להסיר מן המשפט ומן ההליך המשפטי את מעטה האובייקטיביות, המומחיות והמקצועיות שהם לובשים, ולחשוף את המניעים המעמדיים, הפוליטיים, המגדריים והחברתיים שמאחוריהם.¹⁰ ניתוח ריאליסטי-משפטי של הסיפור מימי הביניים מראה כיצד מקסם בית המשפט את רווחיו של המלווה, בן המעמד הכלכלי הגבוה, על חשבוננו של האחד "הרעב ביותר", בן המעמד הנמוך, והכול תחת מעטה של מומחיות ומקצועיות שהינו לכאורה אובייקטיבי ולא ניתן להפרכה. למרבה השמחה, עניינו של עידן לא הגיע לבתי הדין לעבודה, אולם עמיתו לעבודה ברש"ת נוכחו לדעת שבתי הדין לעבודה בהחלט עלולים לכבד תניות כמו אלה שצוטטו לעיל, הכול בשם התקפות החוזית.

בחודש מאי 2008 הוכרע בבית הדין האזורי לעבודה בתל-אביב עניינו של נדב מעוז, שהועסק ברש"ת באמצעות חברת "האחים עובדיה".¹¹ גם נדב חויב בתקופת עבודה מינימלית בת שנה, וגם בחוזהו נקבע פיצוי מוסכם – הפעם בסך 600 ש"ח לחודש – שאותו יהיו עליו לשלם אם ישתחרר מהחווה טרם סיומו. נדב טען כי פוטר בחופשת מחלה, ואילו החברה טענה שנדב עזב מאחר שלא הסכימה להפחית לו את מספר המשמרות שבהן חויב. בית הדין האזורי לעבודה קיבל את גרסת החברה כי נדב ביקש להפחית את מספר המשמרות שלו, ואילו הנתבעת סירבה להעסיקו במספר משמרות פחות. בית הדין קבע כי נסיבות אלה הן התפטרות יזומה וכי הנתבעת זכאית לקזז בגינה את מלוא הפיצוי המוסכם שנקבע בחוזה – 4,500 ש"ח – קיזוז שהותיר את נדב בלא כל שכר בחודש עבודתו האחרון. בפסק הדין הקצרצר (ארבעה עמודים בלבד) כלל לא נדונה שאלת חוקיותו של החוזה או תקפותו, ואף לא נשקלה סבירות הניכוי ביחס לעובדה שהותיר את נדב בלא כל שכר ובלא עבודה, רק בשל כך שביקש (כגרסת הנתבעת, שהתקבלה) לעבוד מספר מופחת של משמרות.

בספרו "זרים במשפט" תיאר עו"ד יובל אלבשן את היצמדותה של המערכת המשפטית לאותיות החוק או החוזה כשאנשים מוחלשים באים בשעריה, אף שבמקרים אחרים היא יודעת לחרוג מהן, לשנות הלכה או נוהג, או להשתמש בכלים פרשניים אחרים כדי לעשות צדק עם אדם פרטי.¹² נראה כי גם בעניינו של נדב – בדומה לחלק הראשון בסיפורו של הרעב – נחשפות נוקשותה של המערכת המשפטית, היצמדותה לנוסחאות והליכתה בתלם החוזי, המשפטי, עד לקבלתה של תוצאה הנראית מנוגדת לתחושת הצדק.

רובד נוסף העולה מסיפורו של האחד "הרעב ביותר" – וייתכן שהתקיים גם במקרה של נדב – הוא היעדרו של ייצוג בבית המשפט. רובד זה מתמקד בהשפעה של היעדר הייצוג על טיבו של ההליך המשפטי ועל תוצאתו. בחלק הראשון של הסיפור, בשלב שבו מתקבלת התוצאה הקשה, האחד הרעב אינו מיוצג בהליך המשפטי, וההכרעה בעניינו מתקבלת בעזרתם של מומחים. התיאור המפורט של עדות המומחים בדבר שיעור החוב, לצד שתיקת המספר באשר לחלקו של האחד הרעב בהליך עצמו, מעלים מסר ברור של היעדרות, של השתקה ושל הדרת הצד המוחלש מההליך המשפטי.

הביקורת החברתית שלפיה קולותיהם של השכבות החלשות מושתקים בהליך המשפטי, בוודאי בהיעדר ייצוג, נשמעת לא אחת גם בימינו. לאחרונה יצא לאור קובץ מאמרים בנושא "העצמה במשפט", ובו כמה דיונים חשובים על אודות ההליך המשפטי ככלי להעצמה של קבוצות מוחלשות. בכמה מהמאמרים נדונה הטענה כי הלכה למעשה ההליך המשפטי אינו משמש כלי להעצמה; נהפוך הוא. במילותיהם של רונן פרי ויחיאל קפלן, "כאשר מסך העשן מתפוגג, מתברר לעתים כי חברות הקבוצה המוחלשות מצויות במצב גרוע משהיו בו לפני המהלך שנועד להעצימן".¹³

תחושת היא כי בדומה לאחד הרעב בסיפור מימי הביניים, עובדים רבים המגיעים לבתי הדין לעבודה בהיעדר ייצוג עוברים תהליך דומה של היפוך-העצמה – תהליך של השתקה ושל הדרה מן ההליך שדן בהם, כאותה השתקה המתוארת באופן מינימליסטי אך תקיף בסיפור על אודות האחד הרעב.

מקרה שהגיע לאחרונה לפתחנו ב"קו לעובד" מציג דוגמה חשובה ומרתקת לאופן שבו הורד עובד לא מיוצג מן ההליך שהתקיים בעניינו בבית הדין האזורי לעבודה, בעוד שהצדדים ה"מומחים" והמקצועיים – דהיינו: בית המשפט ועורך-הדין של הצד שכנגד – נעזרו בנוסחאות משפטיות ובשפה מקצועית שהשלימה את ההדרה והובילה לתוצאה אבסורדית, בדומה לתוצאת משפטו הראשון של האחד הרעב או אף גרועה ממנה.

בוריס פאבלו פראנק הוא עולה חדש, העובד זה עשר שנים ב"עמישב", חברת שמירה גדולה. בוריס מועסק במשך שעות ארוכות, ובמשך כל שנות עבודתו הופרו זכויות המגן שלו: הוא לא קיבל דמי הבראה ולא דמי חופשה שנתית, לא תשלום בגין שעות נוספות ארוכות ולא דמי חגים, ואף לא הופרשו עבורו הפרשות פנסיוניות וזכויות נלוות אחרות המוקנות לו בצווי ההרחבה בענף השמירה ובהסכמים הקיבוציים. בעודו מוסיף לעבוד ב"עמישב" החליט בוריס לעשות מעשה ולתבוע חלק מהזכויות המגיעות לו. הוא הגיש תביעה בעצמו, על טופס של בית הדין לעבודה, ובה ביקש כי ישולמו לו דמי הבראה, חופשה שנתית ונסיעות. בוריס לא תבע את תמורתם של השעות הנוספות, דמי החגים וההפרשות לקרן פנסיה בגין עשר שנות עבודה – זכויות המסתכמות באלפי שקלים. אולי בוריס לא ידע אלו עוד זכויות מגיעות לו; אולי לא היה לו כסף לתשלום האגרה; אולי כי, בעודו מוסיף לעבוד ב"עמישב", חשש כי תביעה בסכומים גבוהים מדי תביא לפיטוריו. קשה לדעת.

ההליך היה מהיר למדי, וחודשים ספורים לאחר הגשת התביעה הגיע בוריס לדיון בפני רשמת בית הדין לעבודה. עורך-הדין של הצד שכנגד הסכים לשלם לו את מלוא הסכום שתבע, כ-13 אלף ש"ח. בוריס – נטול ניסיון במערכת המשפט – לא הופתע מהסכמת עורך-הדין של הצד שכנגד. למעשה, כך ציפה שיהיה, שהרי חשב ובצדק שהסכומים מגיעים לו בדין. עם הסכמת הצד שכנגד קיבל בוריס מקלדניתה של הרשמת דף נייר, והוסבר לו בקצרה רבה כי משמעותו של הנייר היא שבוריס יקבל את מלוא סכום התביעה. בוריס חתם על הנייר כפי שהתבקש. כעבור כחודש הגיע

בוריס למשרדי "קו לעובד", ואז התברר לו כי בנייר שעליו חתם כלול גם סעיף, שנוסחו כלהלן: "לסילוק מלא וסופי של כל תביעותיו כנגדה (המעסיקה – מ' ת') מכל מין וסוג שהוא בגין תקופת עבודתו וסיומה".

אולם בוריס לא הפסיק לעבוד, והוא עודנו עובד ב"עמישב". למעשה, הסעיף שעליו חתם ושאותו ניסחה רשמת בית הדין (תוך שערוך-הדין של הצד שכנגד מבינו היטב) – משמעותו כי בוריס מוותר לא רק על כל הזכויות שצבר עד להגשת אותה תביעה, אלא כי הוא מוותר גם על זכויות עתידיות שהוא מוסיף לצבור בעבודתו אצל המעסיקה ועל זכויות שייווצרו רק לאחר סיום עבודתו. כאשר הגיש בקשה בכתב ידו, כתב יד של עולה חדש, למחוק את הסעיף שצוטט כאן מהסכם הפרשה, כחודש לאחר הדיון, נדחתה בקשתו תוך שנקבע כי מחיקת הסעיף אינה הדרך המשפטית הנכונה לתקוף את הסעיף, וכי יש צורך בהליך חדש של תביעה לביטול הסכם הפרשה. בתוך כל פסקי הדין שניתנו בתביעות שהוגשו לביטול הסכם פרשה בבתי הדין לעבודה, שבהם עיינתי מתוך כוונה לסייע לבוריס, לא מצאתי ולו תביעה אחת שהתקבלה. תביעות אלה נדחות כדבר שבשגרה בנימוק של ציפייה לסופיות ההליכים, והסכמי הפרשה נותרים על כנם. לאחר התלבטות מה, ומשסברתי כי יש לתקוף את החלק השיפוטי של הסכם הפרשה ולא את אופן יישומו של ההסכם – כמובן, תוך שהבאתי בחשבון את סיכוייה האפסיים של תביעה לביטול הסכם פרשה – הגשתי בשם בוריס בקשת רשות ערעור על פסק הדין שנתן תוקף להסכם הפרשה שעליו חתם עובד לא מיוצג ובו ויתר על זכויות מגן עתידיות.¹⁴

אם נבחן את ההליך שעבר בוריס במשקפיו שלו, נגלה כי הוא נעדר מן ההליך המשפטי שבו "השתתף": הוא אמנם נכח פיזית בבית המשפט, אולם ההליך התנהל בהיעדרו, בדומה להליך שניהל בית המשפט בסיפור בימי הביניים. בוריס, כמו אותו אחד "רעב ביותר", לא השתתף בהליך המשפטי ולא שלט בו. אבדן שליטה זה של הצד המוחלש, שאינו מיוצג, נסתיים – בשני המקרים – בתוצאה מופרכת ולא סבירה, שמשמעויותיה הרות גורל עבורו. סיפורו של בוריס, כמו סיפורו של האחד "הרעב ביותר", הוא סיפור כישלונו של הייצוג העצמי במערכת בתי הדין לעבודה. כאז גם היום.

לא אצא ידי חובה אם לא אבהיר למי שאינם מעורים במערכת בתי הדין לעבודה ובשיקולים שעמדו ביסודה, את החשיבות המיוחדת שבהשמעת קולם של העובדים הלא מיוצגים במערכת זו. בשנת 2003 החלו להישמע – בעיקר בקרב ארגוני המעסיקים – קולות המבקשים להטמיע את מערכת בתי הדין לעבודה בתוך מערכת המשפט הכללית. הוקמה ועדה לבדיקת בתי הדין לעבודה בראשותו של שופט בית המשפט העליון בדימוס, פרופ' יצחק זמיר, וזו פרסמה בינואר 2006 דו"ח שדחה את הדרישה הזו. אחד השיקולים שמנתה הוועדה להצדקת קיומם של בתי הדין לעבודה כמערכת נפרדת ומיוחדת היה ריבוי התובעים שיכולתם הכספית דלה, והצורך שלהם במערכת זולה, נגישה ופשוטה.¹⁵ מכאן, שהנגשתה של המערכת גם לעובדים מעוטי יכולת בכלל, ובירור של מחלוקות שבהן אחד הצדדים אינו מסוגל לממן לעצמו ייצוג משפטי בפרט, הן בין ההצדקות החשובות לקיומה של מערכת בתי הדין לעבודה. אולם, בשנים האחרונות מתעוררת תחושה כי מערכת זו שוב אינה מעוניינת, או אינה יכולה, להישאר זולה, נגישה ופשוטה; שוב אין היא מעוניינת, או שאין היא יכולה, להיות מערכת משפטית שעובד כמו בוריס, התובע זכויות מגן, יכול לפנות אליה בלא תיווך משפטי ולצאת ממנה כשבידיו סל הזכויות המינימלי המגיע לו על פי הדין.¹⁶

עריכת-הדין הקהילתית

הגיבור הנוסף בסיפור הביצה השאולה הוא שלמה המלך, דמות אהודה ושכיחה במיוחד בספרות העממית, שלצד האחד "הרעב ביותר" מניע את עלילת הסיפור ומביאה לסיומה הנכון. שלמה, שדמותו מייצגת בתרבות היהודית חכמה, משפט וצדק, מופיע בסיפור באופן נדיר¹⁷ לא כשופט אלא – במשקפיים בני-זמננו – כעוסק בעריכת-דין קהילתית.

עריכת-הדין של שלמה, או פעילותו לתיקון חברתי בכלים של העצמה ומשפט, מעורבת בשינוי "מלמטה" באמצעות העצמה קהילתית. שלמה מערב את האחד "הרעב ביותר" בגורלו באופן המובהק ביותר: הוא נותן לו להמחזיז בעצמו את האיוולת והאבסורד שבפסק הדין שניתן לו. הוא מודע – ומרסן – את פערי הכוחות הנובעים מייצוג משפטי רגיל, ובכך פועל הוא בכלים או במסגרת של עריכת-דין קהילתית. עבודתנו ב"קו לעובד" מבקשת גם היא להיות עבודה קהילתית: הפעילים והעובדים שאינם עורכי-דין הם עיקרה ורובה של העמותה, ועורכי-הדין תופסים בינתיים מקום משני בחשיבותו לעומת פעילים אחרים; מרכז הדופק של "קו לעובד" אינו במאבקים משפטיים גדולים ועקרוניים, אף כי יש גם כאלה, אלא בעבודת שטח. משרדינו פתוחים שעות רבות לעשרות עובדים בשבוע, המגיעים ומקבלים מידע, ייעוץ או סיוע באשר לזכויותיהם – מידע הניתן, רובו ככולו, על ידי מי שאינם משפטנים. המשפט הוא אך בן-לוויה לעבודה האמיתית, הנושמת, היומיומית, שנעשית במשרדי "קו לעובד".¹⁸

בסיפור על אודות הביצה השאולה לבש שלמה, אשר כה מזוהה עם משפט צדק, דמות חיצונית להליך המשפטי, ומצטייר כמבקר כמעט חתרני שלה. הוא עומד מחוץ לשערי בית המשפט ומקבל את פניהם של המגיעים אליו תוך שהוא מברר מה יהיה עניינם בבית המשפט. למספר חשוב להדגיש שזהו מנהגו הקבוע של שלמה, ושלא במקרה נתקל שלמה באותו "רעב ביותר":

"שכן היה מנהגו של שלמה שהיה יושב פתח שער המלך וכל מי שבא לידון לפני המלך היה שואלו: מה טיבך אצל המלך? אמר לו כך וכך היה מעשה ביני לבין פלוני".

מבחינה מעשית, הכלי שמפעיל שלמה כעורך-דין קהילתי הוא כלי של ליקוט פונים ושליפתם. נראה כי בשלב הראשון מטרתו של שלמה היא לבדוק אם נעשה צדק לאדם שפנה למערכת המשפט. נראה כי שלמה מתעניין בסיפורים מסוימים במיוחד, ואם נמשיך את הקו הפרשני שנקטנו נוכל לשער כי התעניינותו של שלמה ממוקדת בעיקר בסיפורם של "רעבים ביותר". זאת, שכן המספר מציין כי שלמה נהג לשאול את כל הבאים בשערי המלך מה עניינם אצל המלך, אולם מהאחד "הרעב ביותר" הוא ביקש באופן מיוחד לספר לו גם מה היו תוצאות המשפט. דבר זה עשוי לרמז על עניין מצד שלמה במשפטים דוגמת משפטו של הרעב, ועל הנחתו כי במקרים אלו מערכת המשפט תכזיב.

אם לתרגם את הכלי המעשי שהפעיל שלמה למונחים בני ימינו, מדובר בהתערבות של עורך-דין קהילתי בהליך משפטי שכבר הוכרע בערכאה אחת. שימוש בכלי זה הינו נדיר עדיין, אולם הוא הולך ותופס תאוצה, לפחות ב"קו לעובד" ובתחום דיני העבודה. התערבותם של ארגונים לשינוי חברתי בשלבים מתקדמים של הליכים משפטיים הינה כמעט מתבקשת בתחום זה, שבו יותר משלושה-רבעים מהתביעות מסתיימות בלא פסק דין (אלא בהסכמי פשרה, שכאמור אפשרויות הערעור עליהם אפסיות). במילים אחרות, הרעיון ללוות תיק מתחילתו ועד לשלב הערעור, במטרה לקדם הלכות בתחום מהותי עבור עובדים רבים הינו כפועל כמעט לא ישים. בהדרגה מתחילים עורכי-הדין החברתיים להבין זאת, ומנסים למצוא דרכים לקדם הלכות ב"מסלול מקוצר" – כלומר:

בדומה לשלמה, להתמודד עם תביעה בשלב הערעור לאחר שכבר התקבלה תוצאה שאינה צודקת, המנציחה עוול לאדם פרטי, ועלולה ליצור עוול לקבוצה רחבה או לקבע תוצאה אבסורדית. דוגמאות עכשוויות להתערבות מאוחרת כזו הן, למשל, בקשת הצטרפותו של "קו לעובד", לצד האגודה לזכויות האזרח, כ"ידידי בית המשפט" לדיון נוסף בבית המשפט העליון בנושא הרשעתו של מאבטח שהועסק באמצעות חברת קבלן, בעבירה שאחד מיסודותיה הוא היותו של המאבטח "עובד ציבור".¹⁹ התוצאה האבסורדית הייתה שלצורך זכויותיו בעבודה לא נחשב המאבטח – כמו כל יתר עמיתיו – כעובד מדינה, בשעה שלצורך החלת הדין הפלילי ביקשה המדינה לאמצו לחיקה. שיטה דומה של "ליקוט פונה" והתערבות בשלב הערעור יישמנו באחרונה גם בערעור על הליך משפטי שבו "קו לעובד" לא הייתה חלק מהדין בערכאה הראשונה. כך קיבלנו על עצמנו לייצג את אושרי וגורי, עובד חברת "השמירה", בערעור לבית הדין הארצי לעבודה על פסק דין שבו נשללה זכותו לפיצויי פיטורים, אף שהמפעל בו הועסק כעובד קבלן פיטר אותו לאחר שש שנים. בית הדין האזורי קיבל את טענתה של חברת "השמירה" כי הציעה לאושרי עבודות חלופיות במקום העבודה במפעל, וקבע כי לא נוצרת זיקה מיוחדת של עובד קבלן למקום העבודה שבו הועסק.²⁰ קביעה מקוממת זו היא שהניעה אותנו לקבל על עצמנו את ייצוגו של העובד בשלב הערעור, חרף חסרונות ברורים הקיימים בייצוג המתחיל משלב הערעור, ובראשם – היעדר השליטה בטענות שהועלו או לא הועלו בהליך בבית הדין קמא.

התיווך, עבודת התרגום, התוצאה

יובל אלבשן דימה בספרו את עבודתו של עורך-הדין הקהילתי לעבודתו של מתורגמן. לדבריו, עורך-הדין הקהילתי לומד את שפת הקהילה ואת הקודים השכיחים בה, ונהפך למתורגמן בינה לבין מערכת המשפט הפורמלית. כך, אומר אלבשן, נהפכים המשפט והצדק לחלק מנוף חייהם של אזרחים שלרוב מודרים ממנו.

בסיפור על הביצה מומחשת עבודת התיווך והתרגום הזו באופן ציורי ביותר. בעצת שלמה, הצד שהפסיד במשפט ממחזיז את הגיחוך שבפסק הדין שניתן לו, תוך שימוש בדוגמה מעולם החקלאות – העולם הפשוט, המובן, של עובד אדמה. בקלות רבה אפשר לקרוא את המשל של שלמה קריאה מעמדית: תבונה של עובד אדמה, איש פשוט, היגיון בריא שיש לכל חקלאי, העולים עשרות מונים על תבונתם של מלך, שופט או מומחים לחשבונאות, כאותם מומחים שערכו את החישוב במשפטו של האחד "הרעב ביותר". המסר על אודות עדיפותה של תבונת הכפיים עשוי להצביע על הקבוצה שלה נועד הסיפור הזה. ניכר שאין זו הקבוצה החברתית המשכילה, שאין אלה השכבות של בעלי המקצועות או המומחים המושמים ללעג, אלא השכבה של עובדי הכפיים.

הכלי המשפטי שהפעיל שלמה הוא כלי שימושי מאוד בעבודה המשפטית – שכל ישר. הניגוד בין הכלי הזה לבין הכלים שהפעילה מערכת המשפט והכלים שעוצבו בחווה המשפטית להלוואת הביצה הוא הקתרזיס של הסיפור הזה. ניצחונו של הרעב הוא ניצחון השכל הישר, ניצחון הדימוי הפשוט והנהיר. עם זאת, חשוב לומר שזהו ניצחון משפטי. הוא מושג בתוך גבולותיה של המערכת המשפטית ועל פי כלליה: פסק הדין מבוטל, והרעב נדרש להחזיר בדיוק את שלוה – ביצה אחת בלבד. אין עורך-דין העוסק בשינוי חברתי ובעוני בעולם המשפט המודרני המסוגל לדמיין תוצאה טובה כל-כך.

עבודתו של שלמה בסיפור ממחישה פן חשוב נוסף בעבודתו של עורך-הדין הקהילתי, פן שבעבודתי אני מיישמת בצמצום רב אולם עדיין חולמת להרחיבו: שיתוף מלא ומוחשי של הפונה

בהליך הנוגע לו. שלמה מביים את התוצאה המשפטית הנכספת בשעה שהפונה, האחד "הרעב ביותר", הוא השחקן הראשי והמוציא לפועל של הרעיון כולו. שלמה ממחזי את היעדר הצדק בהחלטה תוך שהוא עצמו נותר מאחורי הקלעים. להבדיל מהשתקתו של בוריס פאבלו פראנק בהליך המשפטי, האחד הרעב זוכה להעצמה במלוא מובן המילה. הוא שממחזי את האיולת והאבסורד בתוצאה שהתקבלה, והוא שמסביר למלך את ההקבלה בין זריעת הפולים המבושלים לבין פסיקת פירות על ביצה מבושלת. שלמה מתערב רק לבקשת המלך, ואף זאת רק לאחר שהרעב השלים למעשה את עיקר העבודה. זוהי עריכת-הדין הקהילתית במיטבה: שלמה אינו מעביר את מרכז הכוח אליו, חרף המסגרת המשפטית שבה נמצא העניין, אלא מערב את האחד הרעב בהכרעה על גורלו באופן פעיל ביותר, ובהצלחה גדולה.

לעתים רחוקות מגיע אלי לקוח שהנסיבות האובייקטיביות, בצירוף אופיו וכישוריו, הם כאלה שיכולים לאפשר שיתוף ממשי שלו בהליך המשפטי. לעתים קרובות יותר אני נתקלת בלקוחות עם כשלי שפה, נטולי אמון במערכת המשפט, שההליך משתק ומרתיע אותם. אני יודעת שבהיעדר שיתוף ממשי שלהם איני אלא מקבעת את התהליך של היפוך-העצמה שהם עוברים במערכת המשפט. יתר על כן: ברור לי כי מרגע שהשרביט עובר לידי, על פי כללי המקצוע ועקב חובותיי האתיות, ההליך המשפטי שאני מנהלת עלול להחליש את לקוחותיי במקום להעצימם. עובד מיוצג אינו יכול לדבר עם מעסיקו שפגע בו משום שחל איסור אתי לנהל מגעים כששני הצדדים מיוצגים; עד לשלב ההוכחות אין לעובד כל הזדמנות להשמיע את קולו בבית המשפט או בפני מעסיקו לשעבר אלא בתיווך של עורך-דינו. ההליך המשפטי, סדרי הדין וכללי האתיקה – כל אלה חוברים יחדיו כדי להשתיק את קולו של מי שמיוצג על ידי עורך-דין. אני יודעת זאת, ובכל זאת לרוב אני חסרת אונים. המערכת פועלת כך שכמעט תמיד עורכי-דין קהילתיים אינם יכולים להסתפק בבימוי וללוות את ההליך מאחורי הקלעים בלבד. עם זאת, כאשר עובדים אינם מיוצגים, אין למערכת ברירה אלא לאפשר להם להשמיע קולם וליטול את גורלם בידיהם.

בפעמים הנדירות שבהן מגיעים אלי אדם ומקרה מתאימים אני מסייעת לעובדים לייצג את עצמם בבית הדין, תוך שאני מלווה אותם רק מאחורי הקלעים. בכך אני עושה עבודה דומה לזו של שלמה. מורן היה העובד הראשון שאותו שלחתי לבד לבית הדין לעבודה, בינואר 2008. בתחילת ספטמבר 2008 הוא דיווח לי על הדיון הראשון שהתקיים בעניינו. תביעתו הייתה פשוטה למדי: מורן עבד במשך כתשעה חודשים בחברת שמירה, וזו הציעה לו לעבור לתפקיד בכיר ומשתלם יותר. מורן שמח להצעה, ונדרש לעבור מיונים שיבדקו את התאמתו לתפקיד. הוא נסע למיונים אולם נשר 20 דקות לאחר שהחלו משנקבע כי אינו עומד במבחני הכושר. מורן שב לעבודתו הרגילה, ובמשכורתו הראשונה גילה כי נוכח משכרו 1,500 ש"ח בגין "יום מיונים" – אותם 20 דקות שבסופן נשלח לביתו. מורן הגיש לבית הדין לעבודה כתב תביעה בגין הניכוי הלא חוקי, שנוסח בעזרתי ושצוין בו כי נוסח בסיוע "קו לעובד", ועניינו הגיע לקדם-משפט. לפי דיווחו, הדיון התנהל בצורה טובה למדי, הרשמת קיבלה את עמדתו ביחס לאי-החוקיות של הניכוי, ובסוף הדיון הסכימה החברה לשלם לו את הסכום שנוכה משכרו.²¹

כעורכת-דין בארגון לשינוי חברתי, שהוא בד בבד ארגון "שטח" מובהק, אני יכולה ללמוד דבר מה נוסף מסיפורו של האחד "הרעב ביותר". לא כמוני, ולא כמו רבים מחבריי ב"קו לעובד" ובארגונים אחרים, שלמה אינו חותר ליצירת תקדים משפטי שישפיע על קבוצה של עובדים. קשה לגזור מתוצאת משפטו של "הרעב ביותר" הלכה שתוכל להשפיע על רעבים אחרים. הן התוצאה

והן המסר העולים מהסיפור אינם מלמדים על ניסיון ליצור הלכה.²² כל עניינו של הסיפור הוא במניעת עוול במקרה קונקרטי.

שאלה החוזרת על עצמה שוב ושוב בעבודה בארגון לשינוי חברתי היא שאלת היחס בין מקרים שעניינם עוול או אי-צדק שנעשה לאדם פרטי לבין מקרים שעניינם מניעת עוול המופנה כלפי קבוצות. בכרך הראשון של "מעשי משפט" הציג יובל אלבשן בחדות ובבהירות את הדילמה הזו, תוך שביקש לטוות קווים מנחים ליישובה.²³ מודה אני ומתוודה כי בתחום דיני העבודה, הדילמה שלי – כְּזו של שלמה – קלה יותר. ביטול עוול שנגרם לעובד יהיה תמיד המטרה הראשית של עבודתי, הרבה לפני יצירת הלכות במשפט. הסיבה לכך פשוטה: להבדיל מהתחום הציבורי, שבו הלכה משפטית אכן עשויה לעתים לשנות את המציאות עבור רבים, כוחה של הלכה משפטית שתיווצר בבתי הדין לעבודה לשנות את מציאות חייהם של עובדים הוא מוגבל ביותר. בשעה שעובדים מודרים בישראל נאבקים על קבלת סל הזכויות המינימלי שנקבע בחוק, הלכה משפטית כמעט אינה יכולה לשנות את מצבם לטובה, ודאי לא באופן משמעותי; ההפך – דהיינו: שינוי לרעה – בהחלט אפשרי: תוצאות משפטיות כמו זו של נדב מעוז או של אושרי זגורי הן גרועות ביותר, שכן הן עלולות לשנות לרעה את מצבן של קבוצות עובדים, ודאי אלו המועסקות על ידי אותם מעסיקים שזכו בהליכים הללו (שתי חברות קבלן ענקיות, המעסיקות במצטבר אלפי עובדים).

בהיעדר ה"עול" להכריע בדילמת הייצוג, עבודתי דומה בהיבטים רבים לעבודתו של שלמה: כאשר מגיעה לפתחי תוצאה מעוולת שנגרמה בתוך תחומי המשפט, אני פועלת לשנותה. אין ספק כי היעדרה של מערכת לאכיפת חוק בתחום העבודה, כמו גם היעדר של נגישות לעובדים למידע על אודות זכויותיהם – כל אלה ישפיעו על מעסיקים שלא לשנות את התנהגותם בעקבות הלכה חדשה של בית הדין הארצי, ויתמצצו אותנו עורכי-הדין לפעילות פרטנית, ל"עזרה ראשונה", בדומה לזו שנתן שלמה בסיפור – ולא דווקא לפעילות עקרונית רבת-הדים.

סיכום

לאחרונה צומחים יותר ויותר מחקרים היסטוריים, דתיים וחברתיים המבקשים להתחקות אחר תפיסותיהם הדתיות, החברתיות או הפילוסופיות של בני המעמדות הנמוכים בימי הביניים וקודם לכן. כדי לעשות זאת, ומאחר שבני מעמדות אלו לא הותירו עדויות כתובות, נוקטים החוקרים שלל אמצעים מחקריים.²⁴ אחד האמצעים הללו הינו הסיפור העממי. סיפורים אלה סופרו בעל פה בשכבות שונות של החברה, גם – אם לא בעיקר – בשכבות הלא משכילות.

תת-הסוגה שאליה משתייך הסיפור שבמאמר הזה מכונה "אקסמפלום". אקסמפלום הוא סיפור שהציווי החברתי-מוסרי נטוע בלבו ומכוון את עלילתו. חוקרי האקסמפלום בימי הביניים ראו בו אמצעי תיווך בין התרבות העלית המלומדת לבין שכבות העם הרחבות.²⁵ במילים אחרות, היה זה כלי של השכבות הגבוהות, שהחזיקו בידיהן מונופול על המוסר וחינכו באמצעותו את השכבות הנמוכות. מעניין להבחין כי בסיפור מיוחד זה היחס הוא הפוך – המסר בסיפור הוא מצדן של השכבות העניות, ואלה מחנכות ומבקרות באמצעותו את שכבות המשכילים, העשירים, המשפטנים והמומחים.

שני הגיבורים המקבילים של הסיפור הזה, שלמה והאחד "הרעב ביותר", טוו יחד מסלול משותף לשינוי חברתי באמצעות המשפט, שהצליח להיות בו-זמנית הן חיזוני למשפט והן פנימי לו. התוצאה היא תוצאה משפטית – ביטול פסק דין – אולם הכלים והדרך הם חוץ-משפטיים.

כמעט באותה מידה שהם משפטיים. האחד הרעב בעצמו ממחיו את המשל שיביא לשחרורו מהעוול שיצרה מערכת המשפט, אולם שלמה, בכלים משפטיים ובאמצעים רטוריים, מביים את הטיעון ומניע את התוצאה. הדרך שבחר שלמה כדי לבטל את התוצאה הלא צודקת היא דרך של העצמה, דרך של העלאת המודעות, התארגנות ובניית הקהילה. במובן זה, מיישם הלכה למעשה את דגם ה-Law and Organizing, הרוחה את שיטת המשפט ככלי יחיד או עצמאי להשגת שינוי חברתי, ומעודד את עורכי-הדין לפעול בצוותא עם חברי קהילה אחרים להשגת המטרות החברתיות.²⁶ בסיפורו של האחד "הרעב ביותר" הפך שלמה פסק דין שתוצאתו עוול של אדם פרטי, ואף שלא יצר תקדים משפטי הדגים הסיפור מעין תקדים חברתי-מעמדי: הוא מתאר את ניצחון הרעבים ביותר במערכת שבה סיכוייו של ניצחון כזה הם אפסיים, ניצחון המושג בעזרת כלים פנים-מערכתיים של רטוריקה, שכל ישר ועריכת-דין קהילתית. ניצחנו של האחד "הרעב ביותר" בסיפור מתאר את כישלונה של מערכת המשפט – ובה בעת הוא מתאר את ניצחונה. בסופו של יום, הצדק ניצח ובה לביטוי בפסק דין מתוקן. בעבודתו הניח שלמה את כישלונם של המשפט ושל מערכת המשפט (ובכך פעל כמבקר פסימי שלהם) באותה מידה שהניח, בתקווה שאין לה סוף, את ניצחונם הסופי לאחר התערבותו. כמוהו כמונו.

הערות

- 1 אחד המאפיינים הבסיסיים והראשונים לתיוגו של טקסט כסיפור עממי הוא ריבוי נוסחיו. כדי שטקסט יסווג כסיפור עממי עליו לכלול כמה נוסחים ששלד העלילה בהם דומה או זהה אולם גוף הסיפור שונה. לרבים מהסיפורים העממיים יש מאות ואלפי נוסחים, המופיעים בתרבויות, בחברות ובמדינות אינספור, תוך שבכל אחד מהנוסחים חלק מהמרכיבים עברו שינוי שנועד להתאים את המסרים של הסיפור לחברה שבה הוא מסופר.
- 2 עלי יסיף סיפור העם העברי 9 (1999).
- 3 הסיפור מופיע ב"ספר המעשיות" שהדריך משה גסטר. ספר זה הוא אחד מקובצי סיפורים המתוארכים לימי הביניים, ומכאן הקביעה כי נוסח הסיפור המובא כאן הוא מימי הביניים. להשערתי, הסיפור סופר בימי הביניים המאוחרים, בין המאה השלוש עשרה למאה השש עשרה. השערה זו מבוססת על תיאורם של המשפט ושל החוזה וכן על מסגרת הפעילות הכלכלית העולה מן הטקסט – הלוואה בריבית. בימי הביניים המוקדמים היה המשפט בעל אופי דתי יותר, ואילו בסיפור זה יש תיאור של משפט מסחרי לכל דבר. ההלוואה בריבית כמקצוע (וכפי שניתן לראות הסיפור בהחלט מתייחס למקצוע זה ברובד הגלוי ביותר), התפתחה בצרפת ובאשכנז בסביבות המאה האחת עשרה לספירה והגיעה לשיאה בסביבות המאה השלוש עשרה, כאשר בכל מערב אירופה נהפכו היהודים למעין מעמד של מלווים בריבית – חיים הלל בן-ששון פרקים בתולדות היהודים בימי הביניים 65-72 (מהדורה רביעית, 1977). אפשר לשער כי בתקופת שיא זו העסיק נושא ההלוואה בריבית, על השלכותיו החברתיות והמעמדיות, את החברה היהודית והביא לכך שהסיפור סופר בה, אף אם לא בהכרח נוצר בה (מעברים של סיפורים עממיים מהחברה הלא יהודית לחברה היהודית היו נפוצים ביותר, והם מאפיין מרכזי של סוגת הסיפור העממי). אינדיקציה נוספת לתארוך הסיפור הוא התיאור שניתן בו לשיטת המשפט; ייתכן שתיאור זה אף מצביע על מקום היווצרותו של הנוסח המובא פה: שיטת המשפט המתוארת היא זו של בית המשפט של המלך, ואף בית משפט נודד – תיאור המאפיין את השיטה האנגלית בתקופה שעד המאה השלוש עשרה.
- 4 שולמית אלמוג משפט וספרות 6-10 (2000).
- 5 נוסח זה של הסיפור נמצא אצל מ"י ברדיצ'בסקי ממקור ישראל סיפור סא (1938).

- 6 כתבתי כי כך הייתי רוצה לשער, כי במנוגד לפרשנות הזו, המונח "עבדי דוד", המופיע במקרא, דווקא אינו מכוון לקבוצה נחותה וכבולה למעסיקה, כמו "עבדים" סתם, אלא לקבוצת נתינים נאמנים ומסורים (שמואל ב, 17-18; שם הביטוי מתייחס לחיילים). מאידך, במחצית ימי הביניים המלה אכן עשויה היתה לרמז על הקשר מעמדי חברתי, אבל היות שתארוך הסיפור למחצית ימי הביניים ולא לתחילתם אף הוא בגדר השערה – אזהר במסקנותי המוקדמות.
- 7 תמונת הסועדים ממעמד נמוך יותר, בחצר של בן מעמד גבוה, היא תמונה פיאורלית טיפוסית למדי לימי הביניים. תמונה טיפוסית זו עשויה ללמד על כך שאת הסיפור הזה שאבה החברה היהודית (תוך עריכת ההתאמות ה"חיצוניות" הנדרשות – דמותם של דוד ושלמה) מהסביבה הלא-יהודית בימי הביניים.
- 8 עליזה שנהר מספר, סיפור, קהל: הסיפור העממי, היהודי והישראלי 45 (1994).
- 9 בשלב זה של המאמר נפרד מעידן ונתוודע לעובדים אחרים, שכן עניינו של עידן לא הגיע מעולם לפסים משפטיים. המכתב שכתבנו עבורו לחברה, בלוויית מכתב חריף לרש"ת באשר לחוזים הלא חוקיים שעליהם מוחתמים עובדים בחצירה, עשה את עבודתו. עידן קיבל חזרה את 4,500 השקלים שנוכו משכרו, בתוספת ריבית.
- 10 WILLIAM W. FISHER, MORTON J. HORWITZ, THOMAS A. REED, AMERICAN LEGAL REALISM (1993)
- 11 ד"מ (אזורי ת"א) 9043/07 מעוז – אחים עובדיה בע"מ, נבו עבודה (2008). נדב מעולם לא טופל על ידי "קו לעובד", ולמקרה שלו התוודעתי דרך המאגר המשפטי. לאחר עיון בפסק הדין הקצרצר אני נוטה לסבור כי הוא ייצג את עצמו בהליך ולא יוצג על ידי עורך-דין. השערתי זו מבוססת הן על כך שבפסק הדין לא צוין שם של עורך-דין המטפל בתיק, והן על אופן הצגת הטענות בפסק הדין עצמו.
- 12 יובל אלכשן זרים במשפט – נגישות לצדק בישראל (2005).
- 13 רונן פרי ויחיאל קפלן "תפסת מרובה לא תפסת: על העצמה באמצעות דיני הנזיקין" העצמה במשפט 411 (משפט, חברה ותרבות, מימי אייזנשטדט וגיא מונדלק עורכים, 2008).
- 14 הבקשה הוגשה ביום 19.6.2008 וביחד עם בקשה להארכת מועד להגשת בקשת רשות ערעור. עד לכתיבת שורות אלה לא התקבלה החלטה.
- 15 הוועדה לבדיקת בתי הדין לעבודה דו"ח הוועדה 52 (2006).
- 16 ראו התצפיות שנעשו במסגרת דו"ח האגודה לזכויות האזרח: מיכל תגר לעבוד בלי כבוד (האגודה לזכויות האזרח בישראל, 2006).
- 17 סיפור עממי שבו שלמה אינו ממלא את תפקיד השופט הוא תבנית חריגה, אך מצאתי אותה בשני סיפורים נוספים שהתפרסמו ב"ממקור ישראל", ואף בהם שלמה ממלא תפקיד ביקורתי, חיצוני למשפט – ברדיצ'בסקי, לעיל ה"ש 5, סיפורים סב, סג.
- 18 להגדרה ממצה של עריכת-הדין הקהילתית ראו אצל נטע זיו "עריכת-דין לשינוי חברתי בישראל: מבט לעתיד לאחר שני עשורי פעילות" מעשי משפט א 19 (2008), וההפניות שם.
- 19 דנ"פ 10987/07 כהן נ' מדינת ישראל, תקדין פלילי (10.1.2008). את בקשת ההצטרפות כ"דיד בית המשפט" ניתן לקרוא באתר האגודה לזכויות האזרח – www.acri.org.il/Story.aspx?id=1828.
- 20 ע"ע (ארצי) 280/08 זגורי – חברת השמירה בע"מ; כתב הערעור הוגש ביום 29.4.2008. להחלטה בבקשה להארכת מועד להגשת ערעור ראו כ"א (ארצי) 178/08 זגורי – חברת השמירה בע"מ נבו עבודה (2008). בהחלטה נקבע כי עצם הצטרפותה של "קו לעובד" לערעור במטרה לחדר בעיות שהן נחלתם של עובדי קבלן רבים מהווה "טעם מיוחד" להארכת המועד להגשה של כתב ערעור.
- 21 הדיון של מורן התקיים ב-15 בספטמבר, והמעסיקה הסכימה לשלם לו פחות מסכום התביעה, שחלקה כלל רכיבים שגם בייצוג על ידי עורך-דין סיכוייו של עובד לקבלם אפסיים, כגון פיצוי על הפרת חובה חקוקה בגין אי-מסירה של חוזה עבודה. נוסף על החזר הניכוי שילמה החברה שכר בימי חפיפה, כפי שנתבע בכתב התביעה, אולם הצדדים התפשרו על דמי החגים, שקיימת אי-אחידות בפסיקה ביחס לתנאי הזכאות להם. כל המידע על ההליך ותוצאותיו מבוסס על שיחות טלפון עם מורן, ביום הדיון

ולאחריו. אעיר, כי במהלך הפסקה בדיון ניצל מורן את הזמן כדי להתקשר אלי ולבקש את דעתי על הפשרה שהוצעה לו.

22 יאמר מי שיאמר שסיפור עממי ודאי אינו מכוון ליצירת תקדים משפטי, וזו הסיבה לכך שלא עולה מהסיפור כל תקדים. אמירה זו אינה נכונה. אחת הסוגות החשובות של הסיפור העממי היא הקאזוס. הקאזוס (אחד מתתי-הסוגה של האקסמפלום – הסוגה שאליו משתייך סיפורנו) הוא סיפור עממי לכל דבר, אולם ברבות השנים הוא משתלב בפסיקה, תוך שהוא משיר מעליו את מאפייניו הסיפוריים ונותר רק עם התקדים המשפטי שעמד בצירו. הקאזוס נחשב בהלכה היהודית כפסיקה לכל דבר (השו"ת), ופוסקי ההלכה מסתמכים עליו אף שהוא מקור עממי. ראו עלי יסיף כמרגלית במשבצת – קובץ הסיפורים העברי בימי הביניים (התשס"ד).

23 יובל אלבשן "דילמת ייצוג אוכלוסיות מודרות בדרך לתיקון חברתי" מעשי משפט א 153 (2008).

24 כדאי להזכיר בהקשר זה את החוקר האיטלקי קרלו גינצבורג, אשר למד על תפיסות דתיות שהתקיימו בקרב בני המעמדות הנמוכים באיטליה של המאה ה-16 מתוך פרוטוקולים של בית משפט אינקוויזטורי – קרלו גינצבורג הגבינה והתולעים (אורה אייל מתרגמת, 2005).

25 על האקסמפלום ראו יסיף, לעיל ה"ש 2, בעמ' 312-313, 323.

26 על גישה זו ראו אורלי ליבל "הפרדוקס של אקטיביזם חוץ-משפטי: תודעה משפטית ביקורתית ופוליטיקה לשינוי החברה" מעשי משפט א 63, 69 (2008).